

Giriş. Bu gün biz insanın azad və fərvan yaşamasını bəyan edən qloballaşma ideyasının təkə elmi və populist düşüncələrdə deyil əyani şəkildə reallaşmasının şahidləriyik. İslam ənənələrinə söykənən sivilizasiyalararası dialoqun müsəlman strategiyası bəşəriyyətə yalnız dayanaqlı inkişaf və sülh ideyalarını təklif edir. İslam dünyasının böyük dühaları tarixən öz fəlsəfi-bədii təfəkkürlərində bəşəri birlik ideyasını bəyan edirdilər. Məlum olduğu kimi, hazırda Qərbdə mədəniyyətlərin inteqrasiyası sürətlə institusional səviyyədə həyata keçir. Şərqdə isə mədəni inteqrasiya təşkilatlanma səviyyəsində olsa da bu sahədə böyük nailiyyətlər artıq vardır. Azərbaycanda bu gün sivilizasiyalararası dialoqun müsəlman layihəsinin fəlsəfi, kulturoloji və siyasi əsaslarına və türkçülük məfkürəsinə arxalanaraq qlobal ideyalar dialoqunun tamhüquqlu iştirakçısıdır.

Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoqun kulturoloji refleksiya ənənələri. Azərbaycan Qərblə Şərqlin – iki böyük sivilizasiyanın qovuşuğunda yerləşir. Azərbaycan mədəniyyətlərarası dialoqun zəngin elmi-fəlsəfi, habelə kulturoloji ənənələrinə malikdir. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqının sosial- fəlsəfi, kulturoloji təfəkküründə multikulturalizm və tolerantlıq ideyaları formalaşmış. Milli kulturoloji fikir tariximizin müxtəlif mərhələlərində mental paralellərin axtarıqları bəşəriyyətin bütöv bir hadisə kimi dərk olunması ilə nəticələnib. Dinindən, dilindən və irqi mənsubiyyətindən fərqli olmayaraq bütün xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmaq tarixən fəlsəfi-kulturoloji fikir xəzinəmizin dərin qatlarında iz qoymuşdur. İnsanları dini mənsubiyyətə görə deyil şəxsi keyfiyyətlərinə görə dəyərləndirmək, digər mədəniyyətlərə mənsub olanlara qarşı hörmət, mərhəmət, xeyirxahlıq hissi ilə yanaşmaq kimi əxlaq prinsiplərini formalaşdırmışdır. Azərbaycan filosofları, yazıçıları, ziyalı və intellektualları bu kimi dəyərlərin sahibi olaraq onları dünyaqavramlarının tərkib hissəsinə çevirmişdirlər. Fəlsəfi və ədəbi mənbələrdə əksini tapan bəşəriyyətin, insanların birliyi ideyası Azərbaycanda tarixən multikulturalizm və tolerantlığın məkanı olduğunu sübut edir. Azərbaycan xalqı tarix boyu özgə mədəniyyətlərə, mədəni dəyərlərə tolerant münasibət bəsləyib, hörmət hissi ilə yanaşmış.

Hazırda dünyanın intellektualları XX əsrin əvvəllərində milli azadlıq hərəkatlarının görkəmli nümayəndələrinin nəzəri kulturoloji irsinə müraciət edirlər. XXI əsrdə Qərb dünyasına alternativ inkişaf yollarını təklif edən nəhəng Asiya ölkələrinin - Yaponiyanın, Çinin, Hindistanın milli ideoloqları bu gün millətin ataları hesab olunan Maxatma Qandi (inteqral humanizm nəzəriyyəsi), Rabindranat Taqorun (bəşəri harmoniya konsepsiyası), Dj.Nehrunun (elmi humanizmi), Okakura Kakudzonun (Asiyanın oyanışı konsepti), Sun Yatsenin (qlobal dialoqda milli ruhun qorunması, harmonik birgəyaşam (Sanmin) doktrinası), Fen Yulanın (gələcəyin ümumdünya mədəniyyəti ideyası) kulturoloji təfəkkür irslərindən qaynaqlanırlar. Bu gün XXI əsrin intellektualları adı çəkilən düşüncə adamlarının nəzəri irsində qlobal dialoqa dair kulturoloji ideyalarında günün reallıqlarına cavab verəcək qızıl məxrəci axtarmaqdadırlar. Belə ki, müasirlərimiz olan İkedada Daysaku, Kenzaburo Oenin harmonik birgəyaşam, Befu Haruminin qloballaşmanın tərs üzünü, Xyakuday Sakamotanın qlobal bioetika, Məhəmməd Hətaminin sivilizasiyaların dialoqu və bir çox digər nəzəri kulturoloji konseptlər müasir Azərbaycan intellektuallarının gündəmə gətirdikləri ideyalar ilə səsleşir. Azərbaycan xalqının psixologiyası və dünyagörüşündə tarixən milli və ümumbəşəri dəyərlər sintez şəkildə mövcud olmuşdur. Pərakəndə şəkildə ədəbi- bədii, elmi-fəlsəfi və publisistik fikir mənbələrində əksini tapan multikultural və tolerant düşüncə nümunələri deməyə əsas verir ki, həmin ideyalar xalqımızın fikir xəzinəsində bütöv və sistemli şəkildə tarixən mövcud olmuşdur. Milli düşüncə tariximizə multikultural refleksiya yad hadisə olmayıb. Bəşəriyyətin vahidliyinin və mədəni müxtəlifliyinin qəbul edilməsi, digər mədəniyyətlərə və dinlərə mənsub olanlara qarşı dözümlülük və hörmətlə yanaşma, mədəniyyətlərarası və hətta sivilizasiyalararası dialoqa açıqlıq bizim xalqa məxsus olan ali dəyərlərdir.

Mədəniyyətlərarası dialoqda Azərbaycanın konstruktiv mövqeyi. Bu gün Azərbaycan Avropa sivilizasiyasının dəyərlərinə istinad edən İslam ölkəsidir. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev *Yönümüz Şərqlə olsa da, yolumuz Qərbdədir* [1] kəlməsində yeni reallığı əks etdirmişdir. Mərkəzi Asiya ölkəsi olan Azərbaycan geosiyasi baxımından bipolyar mədəniyyətə sahibdir. Azərbaycan multikultural dövlətdir. 2006-cı il aprelin 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

Amerika Birləşmiş Ştatlarının PBS telekanalının müxbiri Fərid Zəkəriyəyə verdiyi müsahibədə xüsusilə vurğulamışdır: *Azərbaycan az bir qism dünyəvi ölkələrdən, həm də əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrdən biridir ki, burada bir çox etnik azlıqlar yaşayır və onların hamısının hüquqları qorunur. Siyasi inkişaf sahəsində biz çalışırıq ki, - həm də tərəfdaşlarımızla birlikdə - elə bir cəmiyyət quraq ki, burada hər kəs özünü rahat hiss etsin, burada qanunun aliliyi, demokratik təsisatlar və cəmiyyətlərində olduğu kimi, bütün azadlıqlar bərqərar olsun.*[2, 96] Dünya miqyasında tanınmış jurnalist-intellektual Fərid Zəkəriyə Dünyanın postamerikan gələcəyi adlı kitabında belə bir fikir yürüdür ki, ABŞ-ın hegemonluğunun sonu çatıb və ABŞ-ın sərhədlərindən kənar olan bəşəriyyət yüksəlişə doğru gedir. Əslən Hindistanlı olan müsəlman əsilli ABŞ-ın görkəmli politoloqu və jurnalisti, V Qlobal Bakı Forumunun iştirakçısı olan Fərid Zəkəriyənin aldığı müsahibəsindən illər ötür və artıq Azərbaycan reallığında irimiqyaslı qürurverici tarixi hadisələr baş verir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli iradəsi və uzaqgörən siyasəti, ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi uğrunda yenilməz ordumuzun şücaəti, arxa cəbhədə ordumuza dəstək göstərən qürurlu xalqımızın birliyi sayəsində qələbə əldə olunub. 07 yanvar 2021-ci il tarixində 2020-ci ilin yekünlarına həsr olunan videokonfrans şəklində keçirilən müşavirədə prezident İlham Əliyev vurğulamışdır: *Azərbaycan 44 gün ərzində tarixi Qələbə qazanaraq öz torpaqlarını azad etdi, düşməni sarsıdıcı zərbələr endirdi, Ermənistanı məğlub etdi. Bu məğlubiyyət nəticəsində Ermənistan məcbur olub kapitulyasiya aktına imza atıb, təslim olub və biz 3 rayonumuzu bir güllə atmadan, bir şəhid vermədən siyasi yollarla geri qaytardıq. Beləliklə, Ermənistanın 30 il davam edən işğalçılıq siyasətinə son qoyuldu.* [3]

44 günlük müharibə tarixi qələbə ilə başa çatdıqdan sonra Azərbaycan dərhal quruculuq işlərinə başlayıb. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sosial- iqtisadi quruculuq məsələləri ilə yanaşı mədəni inkişaf məsələləri də gündəmdədir. Yeni Azərbaycan Partiyasının VII Qurultayında səsəndirdiyi yekün nitqində cənab İlham Əliyev Böyük Qayıdış proqramının əsas prioritetlərini təyin edir. Bu prioritetlər sırasında, hətta sosial-iqtisadi rifahdan da öndə Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların bir ailə kimi tolerant, harmonik birgəyaşam məsələsi gündəmdədir. Nitqdə bəyan edilir: *Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar və bundan sonra da bir ailə kimi yaşayacaqlar. Bu, bizim böyük sərvətimizdir. Mən də müxtəlif tədbirlərdə demişəm ki, bizim dini və etnik müxtəlifliyimiz bizim böyük sərvətimizdir.* [4] Azərbaycan hazırda qlobal miqyasda multikultural bir cəmiyyət kimi tanınır.

Qloballaşma dünyanın bütün regionlarında olduğu kimi Azərbaycanın üzərinə də bir çox yeni məqsəd və vəzifələr qoyur. Bu durumda Azərbaycan qarşısında həm Qərbbə, həm də Şərqbə yaxınlaşmaq, eyni zamanda da Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin, sivilizasiyalarının dialoqunda konstruktiv mövqe tutmaqla bu iki fərqli dünya arasında körpü rolunu oynamaq məqsədi durur. Bu gün mədəni-intellektual məkanımızda Azərbaycan Şərq və Qərb sivilizasiyalarını qovuşdurmaq və müxtəlif mədəniyyətlərin inteqrasiyasına nail olmaq kimi tarixi missiyasını uğurla həyata keçirir.

Fuad Məmmədovun “Homoculturalis” insan tipinə keçid proqramı. Müasir qloballaşan dünyanın müasir problemlərinin həllinə Azərbaycan kulturoloqları da öz töhfəsini vermişdir. Onlar öz tədqiqatlarında Azərbaycanın tarixən və bugünün özündə dialoqa açıqlığı dərəcəsini müəyyən edir, mövcud riskləri dəyərləndirir, ölkəmizin qlobal birlikdə kommunikativ davranışını təhlil edir və proqnozlaşdırmağa cəhd göstərirlər. Azərbaycan kulturoloqları bəşəriyyətin obyektiv bütünləşmə prosesləri fonunda mədəni müxtəlifliyin qorunması və mədəniyyətlərarası dialoqun səmərəli inkişaf mexanizmlərini formalaşdırmağa çalışırlar. Belə ki, kulturoloq alim, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Fuad Məmmədov müasir qlobal problemlərin həllinə dair özünəməxsus təfəkkür modeli ilə çıxış edir. Fuad Məmmədov hesab edir ki, universal dəyərlər sisteminə arxalanan dünyagörüş məhz bəşəriyyəti müxtəlif münəqişələrdən, müharibələrdən qurtaran və davamlı dayanıqlı inkişafa səbəb ola biləcək inkişaf modelini təklif edir. Professor F.Məmmədov qlobal səviyyədə yüksək mədəniyyətli cəmiyyətin formalaşdırılması ideyasını gündəmə gətirir. Kulturologiya elminə əsaslanaraq bu ideyanın reallaşdırılmasının mexanizmlərini təklif edən alim bu məqsədə xidmət edən akkulturasiya və inkulturasiya problemlərilə məşğul olan kulturoloji mərkəzlərin yaradılmasını təklif

edir. F.Məmmədov bəşəriyyətin, o cümlədən insanın tərəqqisinə xidmət edən dərrakəliyin innovasion modelini təklif edir.

Kulturoloji piramidada universal metod olaraq dərk etmə, anlamaq, quruculuq mərhələlərindən ibarətdir. Onun təklif etdiyi universal kulturoloji piramida metodunun əsasını Lütfi Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi təşkil edir. F.Məmmədovun təklif etdiyi universal model bəşəriyyətin inkişafının proqnozlaşdırılması və müasir modellərinin işlənilməsində təcrübi baxımdan əhəmiyyətli ola bilər.

Qloballaşma və müasir sivilizasiyanın çağırışları dünyada baş verən dəyişikliklərə adekvat cavab tələb edir ki, bu da daimi elmi təhlillərin zəruriliyini gündəmə gətirir. F.Məmmədov multikulturalizmi humanistik dünyagörüş olaraq qlobal mədəni məkanda integrasiyaya əks proseslərin qarşısının alınmasında rolunu müəyyən edir. Multikulturalizm assimilyasiya – bir mədəniyyətin digər mədəniyyətin gölgəsi altında itmək demək deyildir, əksinə müxtəlif mədəniyyətlərə və etnoslara mənsub insanların milli mədəniyyət ətrafında toplanması deməkdir. Professor F.Məmmədov kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya (Bakı, 2015, rus dilində) [5] adlı monoqrafiyasında Homosapiens insan növünün Homoculturalis insan növünə keçid zamanının yetişdiyini vurğulayır. Təklif etdiyi Homoculturalisə keçid proqramında qeyd edir ki, bu növ postmüasir insanın başlıca xarakterik xüsusiyyəti yüksək intellektuell və etik mədəniyyətə, empatiya və altruizm kimi keyfiyyətlərə malik olmasıdır. Bu tip insan yad, özgə mədəniyyət anlayışında üstün olaraq baxış və davranışlarında humanistik prinsiplərdən bəhrələnməkdədir. **Zümrüd Quluzadənin “ümumdünya fəlsəfə tarixi” ideyası.** AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun baş elmi işçisi, fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, Şərq fəlsəfəsinin problemləri jurnalının baş redaktoru Zümrüd Quluzadə qlobal miqyasda Şərq mədəniyyətinə və düşüncə tərzinə qeyri-adekvat münasibətlərə son qoya biləcək ümumdünya fəlsəfə tarixinin yaradılması [6] ideyasını gündəmə gətirib. O, son illərdə astronomiya, genetika, fizika və sair elmlərin kəşfləri və irəli sürdükləri hipotezalara istinad edərək kulturologiyanın və onun bel sütunu olan fəlsəfə elminin anlayışlar aparatında günün tələblərinə uyğun korrektiv işlərin aparılmasına ehtiyac olduğunu vurğulayır. Bu kimi kəşflər inkişaf və qlobal mədəniyyət anlayışlarının mündəricəsinə dəyişikliklər gətirmiş olub. Belə ki, 2014-cü ildə Bakı Qlobal Humanitar Forumda səsləndirdiyi Elmin və multikulturalizmin təkamülü aspektində ümumdünya fəlsəfə tarixinin yaradılması problemi (konsepsiya və struktur üzərində düşüncələr) adlı məruzəsində sözügedən konsepsiyasının geniş təhlilini vermişdir.

Z.Quluzadə mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini universal qanunauyğunluq kimi təqdim edərək tarixən qlobal səviyyədə mədəniyyətin inkişaf xarakterinin müəyyən etdiyini və miqrasiya proseslərin sosiomədəni münasibətlərin inkişafında səbəb nəticəsi olduğunu bildirir. Tarixən coxmədəniyyətlilik, mədəniyyətlərin sintezi ümumilikdə Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin inkişafını stimullaşdıran amil olduğunu göstərir. Onun fikrincə, ümumdünya fəlsəfə tarixinin yaradılmasının elmi, əxlaqi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Onun yaradılması ilə müxtəlif regionların fəlsəfi mədəniyyətlərinin üzvü əlaqəsi əyani nümayiş olunacaq. Müasir dövərdə dünyanı əhatə edən sosiomədəni böhran durumunda insanın və bəşəriyyətin xilasını naminə Şərq-Qərb konsensusu qorunmalı və tolerantlıq təşviq edilməlidir. İctimai şüurda tolerantlıq dəyərlərinin formalaşması işində maariflənməyə və qlobal təhsilə Z.Quluzadə böyük ümid bəsləyir. Dünya intellektuellərini, düşünən beyinləri bir araya gətirən beynəlxalq forumların və bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyət tarixinin sistemini təmsil edən KİV-in rolunu vurğulayır. Z.Quluzadə bildirir ki, ümumdünya fəlsəfə tarixi vasitəsilə bəşəriyyətin vahid təfəkkürə sahib olmasını göstərməklə cəmiyyətin humanistləşdirilməsinə nail olmaq olar. Bundan başqa, ictimai özünüdərk vasitəsilə tolerantlığa, o cümlədən Şərq və Qərb arasında münasibətlərdə nisbi harmoniyaya çatmaq olar. Lakin acı gərəklilik də vardır ki, bu günün özündə Şərq fəlsəfəsi avropa fəlsəfi tədqiqatlar ənənəsində lazımı səviyyədə işıqlandırılmayıb və layiqli qiymətini almayıb. Xüsusilə, hazırda müsəlman dünyası xalqlarının fəlsəfi mədəniyyətinə qərəzli münasibət davam etməkdədir. Z.Quluzadə paradoksal faktı misal gətirir. Belə ki, Qərb və İslam fəlsəfəsinin mahiyyət etibarını ilə eyni hadisələri və mövqeləri Qərbdə

və İslam regionu tarixi-fəlsəfi tədqiqatlarında fərqli dəyərləndirilir. Bu da təkrar olaraq müxtəlif regionların fəlsəfi təlimləri arasında ziddiyyətlərin yaranmasına və xalqların mənəvi qarşudurmasına səbəb olur. Z.Quluzadə mənəvi mədəniyyətin tədqiqatçılarna, o cümlədən fəlsəfə tarixçilərinə, habelə siyasi xadimlərə üz tutaraq irəli sürdükləri ali idealların reallaşması naminə onun təklif etdiyi ümumdünya fəlsəfə tarixi layihəsinin dəstəklənməsinə dəvət edir. Şərq və Qərbin fəlsəfi fikir tarixini vahid sistem kimi təqdim edən ümumdünya fəlsəfə tarixi bəşəriyyətin fəlsəfi irsinin adekvat, gərəzsiz müqayisəli təhlilinə və dəyərləndirilməsinə geniş imkanlar açacaqdır.

Nəticə: Düşünürük, bu gün mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsinə mövcud yanaşmalar təkrar təhlil olunmalıdır. Mədəniyyət hadisəsinin müxtəlif təzahürlərdə vahid dəyər kimi qiymətləndirilməsinin zamanı yetişib. Bu baxımdan, hazırda ölkəmizdə Azərbaycan fəlsəfi, ictimai və kulturoloji fikir tarixinin elmlərarası metodologiyaya arxalanaraq İslam və türk mədəniyyəti kontekstində öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Bu kimi tədqiqatlar nəinki ölkə, o cümlədən dünya kulturoloji biliklər sistemində avropamərkəzçi yanaşma tendensiyasının qarşısını almağa imkan verəcəkdir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmadan gəldiyimiz qənaət odur ki, mədəniyyətlərarası dialoqun Azərbaycan modelinin əsas özəlliyi onun konstruktivliyindədir. Bu gün Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoq modeli İslam və türkcülük dəyərləri əsasında fəlsəfi, kulturoloji və siyasi paradigmalərini qurur. Azərbaycanın qlobal ideyalar dialoqunda iştirakı dövlət səviyyəsində təşkilatlanıb. Azərbaycan intellektualları qlobal ideyalar dialoqunda humanizmi, multikulturalizmi və sülhü tərənnüm edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoq məkanıdır://www.anl.az/down/ meqale/ respublika/ 2014 /mart/356077.htm
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin ABŞ-ın PBS telekanalına müsahibə Azərbaycan-ABŞ. Strateji tərəfdaşlığının yeni üfüqləri. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2006, 110 səh.;
3. 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunan videokonfrans şəklində keçirilən müşavirədə İlham Əliyevin giriş nitqi // <https://president.az/articles/49937> (baxılıb: 16.03.2021);
4. Yeni Azərbaycan Partiyasının VII Qurultayında İlham Əliyev yekün nitqi // <https://president.az/articles/50808> (baxılıb: 16.03.2020)
5. Мамедов Ф.Т. Культурология, культура, цивилизация. Баку, «OL»ntpk., 2015, 300 стр.
6. Зумруд Кулизаде. Проблема создания истории всемирной философии в свете эволюции науки и мультикультурализма (размышление над концепцией и структурой) //Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları (2–3 oktyabr 2014-cü il). – Bakı: Şərq-Qərb, 2016. 2 cildə, I cild. – 356 səh., s. 107-110

Егяна Алиева

Азербайджанская модель межкультурного диалога.

Резюме: В данной статье исследуется азербайджанская модель межкультурного диалога. Автор отмечает, что сегодня Азербайджан, упираясь на исламский проект межцивилизационного диалога и на идеологию тюркизма, достиг огромных результатов в диалоге глобальных идей. Этому свидетельствуют, традиции культурологических рефлексий и современные подходы к понятию межкультурный диалог. Кроме того, в статье анализируется программа Ф.Мамедова переход к новому типу человека «Номокультуралис» и идея создания «мировой истории философии» З.Кулизаде.

Ключевые слова: глобализация, межкультурный диалог, Азербайджан, культурологический анализ.

Azerbaijan's model of intercultural dialogue.

Summary: This article examines the Azerbaijani model of intercultural dialogue. The author notes that today Azerbaijan, relying on the Islamic project of inter-civilizational dialogue and the ideology of Turkism, has achieved great results in the dialogue of global ideas. This is evidenced by the traditions of cultural reflection and modern approaches to the concept of intercultural dialogue. In addition, the article analyzes the program of F.Mammadov's transition to a new type of man "Homoculturalis" and the idea of creating a " world history of philosophy " by Z. Kulizadeh.

Key words: globalization, intercultural dialogue, Azerbaijan, cultural analysis.